

Prūsijos lietuvių tarmės ir jų likimas

2023 metais, minėdami Klaipėdos krašto susijungimo su Lietuvos Respublika 100-metį, šventiniais renginiais, konferencijomis, publikacijomis atnaujinome, pagilinome ir įprasminome šio įvykio svarbą. Šalia politinių, ekonominių ir kultūrinių aspektų ne kartą minėjome ir klaipėdiškių etninę tapatybę, jos susiformavimo etapus ir išskirtinius bruožus.

Dalia KISELIŪNAITĖ

Skambėjo daug dainų, eilių, vienas kitas nugirdo ir tarmišką žodį. Pavyzdžiui, Klaipėdos valstybinis muzikinis teatras sukūrė didingą operą „Klaipėda“, kurioje pasirodo veikėja, kalbanti tarmiškai[1]. Tačiau istorija taip lėmė, kad klaipėdiškių šnektomis kalbančių žmonių būrelis kasdien tirpsta ir labai arti ta diena, kai gyvai jomis šnekučiuojantis kaimuose ir miesteliuose nebeišgirsime. Kurį laiką šių tarmių atbalsiai dar skambės scenoje iš folkloro ansamblių dalyvių lūpų, bet vargu ar bent vienas iš jų bus šios kalbos paveldėtojas.

Tais pačiais metais į nacionalinį Nematerialaus kultūros paveldo sąvadą buvo įtraukta ir taip suformuluota vertybė: „Lietuvininkų (šišioniškių) tarmės gaivinimas: mokyklėlė bei kitos veiklos“. Ši kilni Hugo Šojaus muziejaus iniciatyva rodo naujųjų Klaipėdos krašto gyventojų, atsikėlusių į regioną po karo ir vėliau, siekį įtvirtinti savo etninę tapatybę kaip atskiro etnografinio regiono – Mažosios Lietuvos – skiriamąją ypatybę. Formuluotė, žinoma, moksliniu požiūriu nėra tiksli ir tūlą krašto specifikos nepažįstantį tautietį gali suklaidinti, mat tokios tarmės

kaip lietuvininkų nėra ir būti negali. Sąvoka *lietuvininkas* reiškia „Rytprūsių lietuvis“ (kaip vartojo Kristijonas Donelaitis), tarpukariu dažnai siaurinama iki „Klaipėdos krašto lietuvis“ (kaip vartojo Ieva Simonaitytė). Tai etnografinė, o ne dialektologinė sąvoka, nes ne tik Mažojoje Lietuvoje, bet ir jos dalyje, Klaipėdos krašte, egzistavo ne viena tarmė. Taigi kurią iš jų siekiama atgaivinti ir mokyti? Sprendžiant iš to, kas yra daroma praktiškai, matyti, kad bandoma rekonstruoti vakarų žemaičių tarmę, kurią, jei tai įmanoma padaryti, galima būtų taikyti regionui į vakarus nuo Katyčių (išskiriant dvi patarmes, bet jų minėtieji rekonstruotojai neskiria, o laikosi mišinio tarp Priekulės ir Šilutės apylinkių šnektų). Net ir profesionaliai išskyrus ir pritaikius tų tarmių dėsnius, minimali rekonstrukcija praktiškai būtų taikytina tik minėtajai daliai, bet jokiu būdu ne į rytus nuo Katyčių, o ypač nuo Pagėgių, kur žemaitiškosios tarmės pereina į aukštaitiškąsias, artimesnes Jurbarko apylinkių kalbai. Pabandykime apžvelgti Mažosios Lietuvos geolingvistinę situaciją truputį detaliau.

Rytprūsių lietuvių kalbos padėtis nuo Reformacijos pradžios iki XIX a. vidurio buvo gerokai stipresnė už Didžiosios Lietuvos, kuri dar tik ieškojo savo bendrinės kalbos gairių. Pirmosios spausdintos knygos atsiradimą ir jos svarbą Prūsijos lietuvių kultūrinei sąmonei sunku pervertinti. Įduodami dvasininkams į rankas lietuvišką katekizmą, skaitymo ir giedojimo pradžiamokslį, Reformacijos skleidėjai į mokyklos suolus sukvietė visų socialinių luomų vaikus. Ir nors ne viskas vyko sklandžiai, vienu pirštų spragtelėjimu, tačiau nuoseklus darbas išjudino Prūsijos lietuvių bendruomenę bendrinės raštų kalbos kūrimo darbui. Taip jos kūrėjai atėjo prie kalbos mokslo pagrindų: prireikė vadovėlių, žodynų, gramatikų, o norint juos sukurti, reikėjo gerai pažinti gyvąją kalbą ir jos tarmes.

Žiaukų kapinės. Dalios Kiseliūnaitės nuotr.

Tarmių skirtumus pastebėjo jau pirmųjų gramatikų kūrėjai. Danielius Kleinas XVII a. rašo: „Tarmių įvairumą pripažįstame. Mat vienokia yra kuršių tarmė, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių, dar kitokia Didžiosios kunigaikštystės lietuvių, o ši pastaroji vėl įvairiose vietose skirtinga“. Tai, žinoma, dar nėra išsami mokslinė tarmių klasifikacija, nes trūksta aiškesnio aprašo, be to, ne visai aišku, ką Kleinas vadina kuršių, žemaičių ir klaipėdiškių tarmėmis, kur jų ribos, tačiau akivaizdu, kad jis skiria Rytprūsių lietuvių tarmes nuo Didžiosios Lietuvos. Įdomu tai, kad žemaičių tarmę jis laiko mažai besiskiriančia nuo Didžiosios Lietuvos kauniškių, taigi greičiausiai žemaičiais jis galėjo vadinti Žemaitijos kunigaikštystei priklausiusią dabartinės vidurio Lietuvos dalį arba net Prūsijos aukštaitiškųjų tarmių šiaurinę dalį, kurią Kristupas Sapūnas ir Teofilis Šulcas vadino „žemaičiuojančiais“. Kuršių tarme jis vadino, greičiausiai, dabartinius vakarų žemaičius klaipėdiškius, kurie Sapūno ir Šulco gramatikoje savo ruožtu vadinami „kuršiuojančiais“. Šių gramatikų autoriai nurodė keletą svarbių ypatybių, į kurias reiktų atkreipti dėmesį. Pavyzdžiui, vad. kuršių arba kuršiuojančiųjų tarmėje Kleinas akcentuoja ilgojo *ā* išlaikymą žodžiuose *žadis* ‘žodis’, rašyboje skiria

Deews ‘Dievas’ nuo *Taevs* ‘tėvas’ (tai rodytų, kad dvibalsis *ie* dar nebuvo tariamas taip pat kaip žodyje *tėvas*), nurodo, kad jie turi tarmę, „linkusią į minkštumą” (sunku pasakyti, ką turėjo omenyje). Tačiau vėliau P. Ruigys ir K. Milkus terminu *kuršiai* vadino latviškai kalbančius Kuršių nerijos gyventojus. Vis dėlto lieka neaišku, kodėl Kleinas dar atskirai mini klaipėdiškius, nurodydamas dalį tų pačių ypatybių, bet atskirai išskirdamas *dj* ir *tj* junginių atliepimą *žadei* ‘žodžiai’, *žadiems* ‘žodžiams’, *didaji* (tarti *didiaji*?) ‘didžioji’? Pažiūrėjus į gana detalią Fenzlau Klaipėdos krašto šnektų klasifikaciją, atrodo, kad klaipėdiškiais Kleinas vadino šnektą į šiaurę nuo Priekulės. Kitoje vietoje jis užsimena, kad Ragainės ir Įsruties lietuviai kalbėjo panašiai kaip Didžiosios Lietuvos kauniškiai. Tai svarbūs pastebėjimai, išlikę aktualūs iki mūsų bendrinės kalbos sukūrimo laikų ir iki pat tos dienos, kai kairiajame Nemuno krante Rytprūsiuose išnyko lietuvių kalba.

XIX a. lyginamosios kalbotyros mokslui žengiant į priekį geolingvistinis lietuvių tarmių tyrimas darėsi vis svarbesnis, augo poreikis jas detaliau aprašyti ir įtraukti jų faktus kaip gyvosios kalbos šaltinį. Augustas Šleicheris (1856) Mažosios Lietuvos tarmes suskirstė į aukštaitiškąsias ir žemaitiškąsias. Frydrichas Kuršaitis savo gramatikoje (1876) Prūsijos lietuvių tarmes padalijo į tris dalis: pietų, vidurio ir šiaurės. Pirmosios dvi pagal vėlesnę klasifikaciją, matyt, priskirtinos aukštaitiškosioms, o šiaurinė žemaitiškajai. Taigi didesnioji Mažosios Lietuvos lietuvių dalis kalbėjo aukštaitiškomis tarmėmis, kurias sparčiau nei šiaurines naikino germanizacija, ypač po Didžiojo maro XVIII a. ten apgyvendinus kolonistus iš Vokietijos ir kitų vokiškai kalbančių kraštų. Šiaurinė Klaipėdos krašto dalis išsilaikė etniškai homogeniškesnė dėl to, kad joje nebuvo masinės kolonizacijos iš Vakarų.

Žemėlapis Mažosios Lietuvos tarmės iš leidinio: Zinkevičius Zigmas. Lietuvių tarmių kilmė. Vilnius, Lietuvių kalbos institutas, 2006, p. 188.

Esminių pokyčių į lietuvių kalbos ir jos tarmių likimą įnešė XIX a. antrojoje pusėje įvykęs Vokietijos suvienijimas ir jo atnešta mokyklų reforma, kuria buvo siekiama visuotinio vokiečių raštų kalbos įvedimo, taip išstumiant į vartosenos pakraščius vietines kalbas ir jų tarmes. Ne tik tarmės, bet ir apskritai lietuvių kalba ir lietuvybė suvienytos Vokietijos Rytprūsių dalyje ėmė prarasti prestižą – apie tai mes žinome iš gausių raginimų saugoti ir puoselėti lietuvių kalbą ir papročius ten, kur dar galima (ypač bažnyčioje), iš Ievos Simonaitytės, Vydūno ir kitų autorių kūrinių.

1923 m. prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, tik šiaurinė Mažosios Lietuvos

lietuvių dalis liko kalbėti savo tarmėmis, tačiau ir ją jau buvo stipriai paveikusi germanizacija – nemažai žmonių su lietuviškomis pavardėmis savo noru atsisakė ne tik tarmių, bet ir apskritai lietuvių kalbos. Dalis jų laikė save vokiečiais arba (kultūrinės autonomijos sąlygomis) dvikalbiais, kiti, nenorėdami afišuoti savo etninio pasirinkimo, savo tapatybę nusakydavo etnonimais „prūsai“, „klaipėdiškiai“, „šišioniškiai“ ar pan. Vis dėlto kraštas buvo palyginti tankiai apgyvendintas, todėl tarpukariu dar galima buvo išskirti ne tik klaipėdiškių tarmes (aukštaitiškąją ir žemaitiškąją), bet ir šnektas, kurių skiriamąsias ypatybes įvairiai nusakydavo ir jie patys, ir jų tarmių tyrėjai. Vienas jų – Walteris Fenzlau, kuris savo studijoje „Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebiets“ skyrė 7 lietuviškas Klaipėdos krašto patarmes, kurių dvi – Šilutės ir Klaipėdos – dar skyrė į šiaurinę ir pietinę. Taigi einant iš rytų į vakarus pagal stambesnius gyvenamuosius punktus jo sąrašas būtų toks: Viešvilės, Ragainės, Tilžės, Šilutės (pietų ir šiaurės), Kintų, Priekulės, Klaipėdos (pietų ir šiaurės). Tiesa, patys miestai Tilžė ir Ragainė čia neįtraukiami, patarmės taip pavadintos pagal situaciją prieš atsiskiriant Klaipėdos kraštui. Matyt, laikoma, kad pagal ankstesnį administracinį pavaldumą socialiniai ryšiai Tilžės tiltu jungė abu Nemuno krantus. Beje, prisiminkime Kleiną, kuris taip pat mini kaip atskirų šnektų vartotojus; „Įsruties, Ragainės ir ypač mūsų Tilžės apskrities tarmė“.

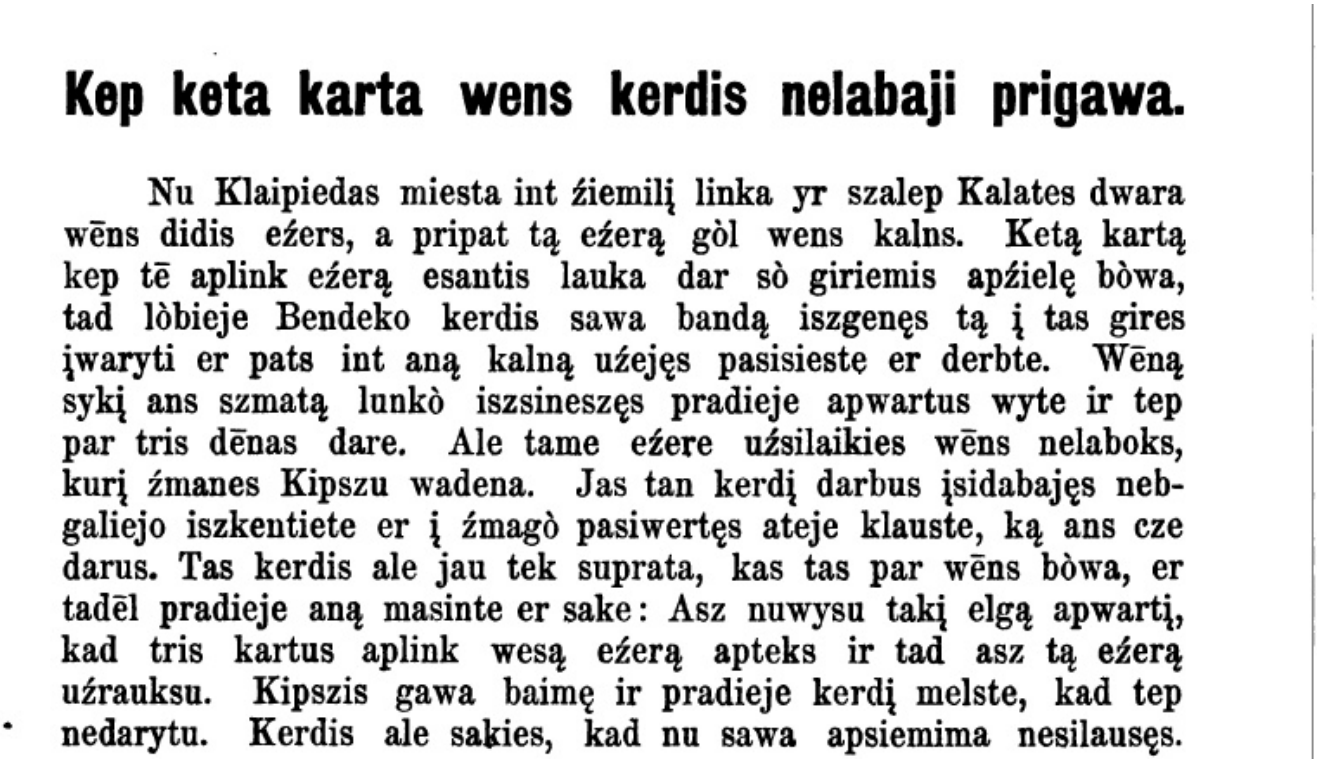

Kep keta karta wens kerdis nelabaji prigawa.

Nu Klaipiedas miesta int źiemilį linka yr szalep Kalates dwara wēns didis eźers, a pripat tą eźerą gòl wens kalns. Ketą kartą kep tē aplink eźerą esantis lauka dar sò giriemis apźielę bòwa, tad lòbieje Bendeko kerdis sawa bandą iszgenęs tą į tas gires įwaryti er pats int aną kalną uźejęs pasisieste er derbte. Wēną sykį ans szmatą lunkò iszsineszęs pradieje apwartus wyte ir tep par tris dēnas dare. Ale tame eźere uźsilaikies wēns nelaboks, kurį źmanes Kipszu wadena. Jas tan kerdį darbus įsidabajęs nebgaliejo iszkentiete er į źmagò pasiwertęs ateje klauste, ką ans cze darus. Tas kerdis ale jau tek suprata, kas tas par wēns bòwa, er tadēl pradieje aną masinte er sake: Asz nuwysu takį elgą apwartį, kad tris kartus aplink wesą eźerą apteks ir tad asz tą eźerą uźrauksu. Kipszis gawa baimę ir pradieje kerdį melste, kad tep nedarytu. Kerdis ale sakies, kad nu sawa apsiemima nesilausęs.

Litauische studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele,

lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge von Dr. Leopold Geitler. Prag. verlag von Theodor Mourek Buch-& Kunsthandlung, 1875. Tekstą šiaurės klaipėdiškių tarme (apie Kalotę) užrašė mokytojas iš Klaipėdos Adomas Einaras (Eynars).

Mūsų dienomis net ir pavieniai lietuvininkai klaipėdiškiai gali iš klausos atskirti kitos šnektos atstovą. Pasak Helmuto Lotužio, jis nesunkiai atskirdavo į šiaurę nuo Klaipėdos gyvenusių klaipėdiškių šnektas, vaikystėje iš Karklės kaimo gyventojų šnektos dar pasišaipydavę: „*Mona vaks ne vaks, tava vaks vaks*“ (Mano vaikas nevogs, tavo vaikas vogs). Šiuo žodžių žaismu parodoma svarbi ir itin pastebima šiaurės klaipėdiškių ypatybė – bendrines kalbos balsio *o* (*vogs*) atliepimas kaip ilgojo *a*, tokiu būdu sutapatinant su *a*, kilusiu monoftongizuojant dvibalsį *ai* (*vaikas*). Abiem atvejais šis balsis tariamas kaip tamsus, artėjantis prie *o*. Kad ilgasis kirčiuotasis *a* vietoje bendrinės kalbos *o* anksčiau buvo tariamas platesniame ruože, rodo Bezzenbergerio užrašyti tarmių pavyzdžiai iš Klošių kaimo prie Priekulės: „*Ans (pūkys* ‘aitvaras’*) atneš naudås visåkiås ir grūdų*“, o XVI a. ši ypatybė galėjo būti paplitusi ir dar plačiau (jeigu prisiminsime, kad ją fiksavo iš Paprūsės kildinamas Martynas Mažvydas). Kaip ten bebūtų, XX a. pradžioje tai dar buvo ryški pajūrio ir pamario tarmių ypatybė, kurios nebegirdėti bent kiek atsitraukus nuo kranto. Kitas šiaurinės klaipėdiškių patarmės atstovas Martynas Tydekas, kilęs iš Plikių, gana nuosekliai iliustruoja svarbią skiriamąją ypatybę: minkštųjų *t* ir *d* tarimą vietoj bendrinės kalbos afrikatų (*pamatiau* ‘pamačiau’, *medių* ‘medžių’). Šią ypatybę kaip skiriamąją izoglosę nurodė ir pirmųjų gramatikų autoriai.

Jonas Užpurvis, gana detaliai aprašęs Saugų apylinkių tarmę, pateikė ne tik savaip transkribuotų tekstų, bet ir paliko garso įrašų. Jo tarmė priklauso šiaurinės Šilutės patarmės plotui, kuriame itin ryški galūnių redukcija, sukelianti ir balsių įterpimą (*py jūrs dydels vėtars* ‘prie jūros didelės vėtros’), dvibalsių *ei* ir *ai* monoftongizacija (*paled* ‘paleido’). Tarmėje dvigarsiai *an* ir *en* išlaikomi sveiki, kirčio atitraukimas tik dalinis. Taigi ši šnekta užima tarpinę padėtį tarp šiaurės klaipėdiškių, kurie artimi šiaurės kretingiškiams anapus „rubežiaus“, ir pietų žemaičių apie Švėkšną. Užpurvis taip pat pastebi klaipėdiškių šnektų skirtumus: Saugų tarmėje ne visose pozicijose išsaugomi *tj* ir *dj* kaip minkštieji *t* ir *d*: *mede* ‘medžiai’, bet *medžių* ‘medžių’, jis nurodo, kad Plikiuose tariama *dėrbtiau,* o jo tarmėje *dėrbčiau* ‘ dirbčiau’. Visus vakarų žemaičius sieja bendra fonetinė ypatybė *uo* ir *ie* atliepimas kaip *ė*, tačiau nevienodai nuosekliai: šiauriniame

kampe šie dvibalsiai pramaišiusi tariami kaip šiaurės žemaičių *ou* ir *ei*. Kita bendra ypatybė yra balsių *i* ir *u* platinimas prieš užpakalinės eilės balsius (*bova* ‘buvo’, *palėka* ‘paliko’), tačiau visuotinis kirčio atitraukimas būdingas tik šiaurinei klaipėdiškių patarmės daliai. Laužtinė priegaidė ryškiai tariama tik vakarinėje ploto dalyje, einant į rytus ji blėsta. Pagal jos ištarimą ir kirčio atitraukimą klaipėdiškiai irgi nesunkiai nustatydavo, iš kurios krašto žmogus kilęs.

Klaipėdiškiams būdinga priebalsio *l* palatalizacija (pvz., *palovė* ‘palovė’ ir *paliovė* ‘nustojo, baigėsi’ tariama beveik vienodai) yra vėlyva tarminė ypatybė, atsiradusi dėl vokiečių kalbos įtakos. Ji būdinga abiejų tarmių – ir aukštaitiškųjų, ir žemaitiškųjų – pateikėjams, bet ne visiems vienodai. Vėlyvoji vakarų žemaičių tarmės stadija yra aprašyta Vilijos Salienės, Astos Leskauskaitės ir Jono Bukančio sudarytoje knygoje „Vakarų žemaičiai“ (2006), kurioje pridėta ir kompaktinė garso įrašų plokštelė.

Ventė. Dalios Kiseliūnaitės nuotr.

Nors Zigmas Zinkevičius tvirtino, jog klaipėdiškių plotas per mažas, kad būtų verta jį skirstyti patarmėmis, jau minėtų kelių patarmių pavyzdžių pakanka pagrįsti teiginiui, kad net iš pažiūros homogeniška vakarų žemaičių tarmė yra gana marga ir rekonstruojant ar atgaivinant reikia pasirinkti, kurios konkrečiai patarmės modelį renkamės. Tam būtina turėti pakankamą kiekį informacijos – patikimų pateikėjų arba, blogiausiu atveju, garso įrašų. Ypač svarbu atsirinkti pateikėjus ir jokiu būdu nesimokyti tarmės iš tokių, kuriems ji nebuvo gimtoji (pavyzdžiui, iš asmens, kurio namuose buvo kalbama vokiškai). Mėgdžiojant kalbą žmogaus, kurio gimtoji kalba vokiečių, galima neišmanantiems įteigti ydingų dalykų – pavyzdžiui, stiprią pučiamųjų priebalsių aspiraciją, kuri lietuviams nebuvo būdinga, taip kalbėjo lietuviškai išmokę, bet ja šeimoje nekalbėję klaipėdiškiai.

Kur kas sunkiau (o gal net ir nebeįmanoma) atkurti aukštaitiškąsias (tilžiškių, ragainiškių) Klaipėdos krašto šnektas. Jų atstovų beveik nebelikę, mūsų laikais krašte formuojasi naujas geolektas, kurį sudaro bendrinei kalbai artima šnekta su artimiausių stipresnių tarmių įtaka (Tauragės ir Jurbarko). Pavienių kalbėtojų įrašų (pavyzdžiui, bitėniškės Elenos Grigolaitytės (Kondratavičienės), Martyno Jankaus) tarmei atkurti nepakanka. Kiek įmanoma detaliau iš išlikusių šaltinių ištirti būdingiausias tarmės ypatybes galima ir tai reikia padaryti, bet kalbėsime geriausiu atveju apie atskirus XX a. pradžios kalbos bruožus, o ne dabartinę tarmę. Iš dalies jos pėdsakų galima aptikti, ir tai padarė Audronė Kaukienė savo knygoje „Klaipėdos krašto vakarų aukštaičių tarmė. Brolių V. ir M. Gaigalaičių raštų kalbos pagrindu“ (1998). Tarmės aprašą ir tekstų pavyzdžių galima rasti Vilijos Salienės, Danguolės Mikulėnienės ir Rimos Bacevičiūtės sudarytoje knygoje „Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai“ (2005).

Kairėje Nemuno pusėje gyvavusias lietuvininkų tarmes rekonstruoti galime tik fragmentiškai, nes neturime nei iš ten kilusių lietuviškai kalbėjusių žmonių, nei garso įrašų. Bene geriausiai aprašyta yra pamario žvejų tarmė apie Giliją, Lūją, Tovę. Christiano Stango ir Jurgio Gerulio studija „Lietuvių žvejų tarmė prūsuose“ (1933) pateikia išsamų tarmės aprašą vokiečių kalba ir keletą tekstų, užrašytų fonetine transkripcija. Ši patarmė laikytina labiausiai į pietvakarius nutolusia žemaitiškos tarmės atšaka, rytinėje dalyje besiribojanti su aukštaitiškomis tilžėnų, pietryčiuose su ragainiškių tarmėmis. Autoriai konstatuoja, kad apie 1910 m. visame regione tik Tovės kaime ryškiai dominavo lietuviškai kalbanti bendruomenė, kituose likę mažiau nei trečdalis ar vos tik keli lietuviškai kalbantys

asmenys.

Aukštaitiškosios kairiojo kranto tarmės dar menkiau užfiksuotos, nėra ir išsamesnio jų aprašo. Pavienių tekstų galima rasti tautosakos rinkiniuose, etnografiniuose darbuose (pavyzdžiui, Carlo Cappellerio, užrašiusio gana ilgą pasakojimą iš vietinio Stalupėnų apskrities pateikėjo). Įvairių tarminių tekstų nemažai buvo paskelbta Lietuvių literatūros draugijos (1879–1923 m. Tilžėje) leidiniuose. Sąlygiškai tarmišku vadinamųjų „baltsermėgių“ patarmės tekstu galima laikyti ir Kristijono Donelaičio „Metus“. Žinoma, hegzametru eiliuoto kūrinio, juolab parašyto kunigo, kuris buvo puikiai susipažinęs su Mažosios Lietuvos raštijos kalba, nereikėtų besąlygiškai laikyti autentiškos tarmės šaltiniu, tačiau tarminių ypatybių jame daug. Deklamuojantiems jo kūrinius verta orientuotis į artimiausias mums gerai pažįstamas Lietuvos tarmes, ypač apie Vištytį ir Kybartus. Tačiau net ir gausiai turėdami raštiškų tarmių liudijimų, iš užrašytų, juolab ne fonetine transkripcija, tekstų apie svarbiausias skiriamąsias fonetines ypatybes galime susidaryti tik ribotą vaizdą. Būtent fonetika yra pagrindinis tarmių klasifikavimo kriterijus, nes kiti kalbos sluoksniai taip detaliai tarmių ribų nenusako. Tačiau ir jie yra svarbūs, rodo svarbias tarmių ir jų grupių ypatybes. Tarkime, ar pastebėjome, kad K. Donelaitis, tiek daug rašęs apie gamtą, nė karto nepavartojo žodžio *miškas*? Pasirodo, tai gana vėlyvas ir tik paribyje su Didžiąja Lietuva girdėtas žodis. Lietuvininkai miškus vadino *giriomis* (*girėmis*), *šilais* ir *krūmais*, priklausomai nuo dydžio ir statuso: karališkieji miškai visada buvo girios, mažesni *girelės / giratės* ar *giralės*, mažai vertingi, nedideli, dažniausiai neprižiūrimi miškeliai buvo *krūmai*, o spygliuočių miškai – *šilai*. Lietuvininkai vieni kitus atpažįsta ir pagal kitas kalbines detales, pavyzdžiui, deminutyvinių priesagų vartojimą: *–užis, -ytis* būdingos aukštaitiškosioms tarmėms, *-atis* paplitusi plačiau, siekia ir žemaitiškąsias (ypač kaip patroniminė priesaga asmenvardžiuose), *-alis* turi tik šiaurinis klaipėdiškių kampas, o *-ikė* kaip deminutyvinė priesaga daugiausia vartojama vidurinėje Klaipėdos krašto dalyje, tačiau kaip patroniminė paplitusi ir šiauriau. Šiaurinio kampo lietuvininkas, nugirdęs, kad reikia pakurti *kakalį*, iš karto supras, kad turi reikalų su iš Šilutės ar į rytus nuo jos kilusiu pašnekovu, nes jo tarmėje yra *krosnė.* Vilkyškių parapijos senbuviai prisimena kunigą, kuris pamoksluose vartojo tariamosios nuosakos formas *būtumbim, tikėtumbim* ir kt. Tokias vartojo ir Donelaitis (*susikviestumbim kaimyniškai pasisveikint*), tai aukštaitiška ypatybė, žemaitiškų tarmių atstovai jos neturi, bet yra girdėję iš religinių raštų, kadangi Rytprūsių kalbos norminimui buvo pasirinktos aukštaitiškosios tarmės. Jeigu atidžiai įsiskaitytume į Mažosios

Lietuvos autorių kūrybą, rastume ir daugiau tarmybių (čia sąmoningai atsiribočiau nuo itin populiarių iliustracijų germanizmais, tokiais kaip *kėžas* ‘sūris’, *vurškis* ‘dešra’, *germolė* ‘morka’ – svetimybių netrūksta ir kitose tarmėse), tokių kaip *manding* ‘man rodos, atrodo’, *šeirys* ‘našlys’, *preikšas* ‘vedęs našlę’, *marška* ‘rankšluostis’, *bezdas* ‘šeivamedis’ (itin mėgstamas lietuvininkų sodybose), *menturiukas* ‘gvazdikėlis’, *pilalė* ‘piliakalnis’ ir dar daugel kitų gražių lietuviškų žodžių, kurių kitų regionų atstovai arba nežino, arba supranta kitaip. Viena Pagėgių krašto studentė savo tarmėje dar užfiksavo gyvai vartojamą žodį *augyvė* ‘motina’.

Rambynas. Eugenijaus Skipičio nuotr.

Kol kas kalbėjome tik apie lietuviškąsias Rytprūsių tarmes. Jau buvo užsiminta, kad Kuršių nerijoje buvo kalbama latviškai. Čia vyravo iš XV–XVII a. iš įvairių Kuršo vietų atneštas etnolektas, įsitvirtinęs beveik išimtinai žvejų šeimose, liaudiškai vadinamas kuršių kalba, moksliškai kuršininkų kalba (dialektu, tarme). Ji taip pat išnykusi, paskutinius kalbėtojus šio straipsnio autorė įrašė 2015 m. Vokietijoje.

Pasibaigus ordinų karams ir nustačius sienas, Prūsijos pajūryje ir prie Kuršių

marių apsigyveno kelios kolonistų iš Kuršo bangos. Istorikai mano, kad Prūsijos valdžia buvo suinteresuota žvejybos verslo plėtojimu ir krašto apgyvendinimu, todėl atvykėlius priėmė ir suteikė žvejybos teises. Jie ten ir liko, nors žvejų gyvenimo sąlygos nerijoje buvo kur kas sunkesnės negu žemdirbių kitoje marių pusėje. Atsiskyrę nuo savo etninės tėvynės, kuršininkai išsaugojo senovinį vakarų latvių tarmių sluoksnį, tačiau neišmoko latviškai rašyti, nepažino bendrinės kalbos ir apskritai savęs latviais nelaikė. Ilgainiui jų atsineštos tarmės tarpusavyje persimaišė, susiformavo teritorinis geolektas, į kurį daug inovacijų įnešė lietuvių ir vokiečių kalbos, o XX a. pastaroji nustelbė gimtąją kalbą. Tarpukariu kuršininkų vaikai namuose jau buvo kalbinami vokiškai, tačiau kuršininkų kalba nerijoje dar skambėjo iki II pasaulinio karo, kol nerijos žvejus, kaip ir kitus Klaipėdos krašto gyventojus, iš namų išvarė ir po pasaulį išsklaidė karas. Emigravę kuršininkai savo kalbos vaikams neperdavė. Šiam geolektui pasisekė kiek geriau negu daugeliui Mažosios Lietuvos lietuvių tarmių: jis ne tik buvo tiriamas (daugiausiai prisidėjo Adalbertas Bezzenbergeris, Juris Plakis, Friedhelmas Hinze, Wolfgangas Schmidas ir šio straipsnio autorė), bet ir dokumentuojamas garso įrašuose. Tiesa, juose dominuoja nidiškių atstovai, tačiau yra ir vienas kitas kitų gyvenviečių atstovas. Deja, apie pietinės nerijos dalies, kuri dabar priklauso Rusijai, kuršininkų kalbą turime labai fragmentišką vaizdą, nes kitai apskričiai priklausiusi nerijos dalis buvo germanizuota dar XIX a.

Tai tik bendrais bruožais nupieštas Prūsijos Lietuvos tarmių vaizdas, trumpa apžvalga, kuri gali padėti įsivaizduoti lietuvių kalbos teritorinį vientisumą ir bent apytikrį geografinį stambesnių tarminių plotų pasiskirstymą. Norint jas pažinti giliau, reikia studijuoti tai, kas įmanoma: tarmiškai kalbančių žmonių kalbą, garso įrašus, rašto paminklus. Svarbi kiekviena detalė, nes ji turi savo vietą, atlieka savo darbą. Rytprūsių tarmių studijos duoda nemažai atsakymų ne tik apie pačias tarmes, bet ir apie bendrinės kalbos ištakas, senųjų baltų kalbų pėdsakus jose, kalbų sąveiką, gyventojų migraciją ir, žinoma, jų pasaulėvaizdį.

[1] Kompozitoriai Loreta Narvilaitė, Vladimiras Konstantinovas, Donatas Bielkauskas, Kristijonas Lučinskas. Libreto autorius Arvydas Juozaitis. Rež. Gytis Padegimas. Tarmiškai tekstą skaito Vaida Galinskienė.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.
Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašom nurodyti informacijos šaltinį ir autorius.